

Olexander Perehrest

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Olena Titika

Ph.D. (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Perehrest, O. & Titika, O. (2023). The female factor in the organization of construction and the production process in the agricultural industry of Ukraine in 1943–1945. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 44-52. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika

THE FEMALE FACTOR IN THE ORGANIZATION OF CONSTRUCTION AND THE PRODUCTION PROCESS IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY OF UKRAINE IN 1943 – 1945

Abstract. Purpose. The purpose of the publication is to determine the place and role of Ukrainian rural women in ensuring the functioning of the agricultural sector of the republic's economy in the conditions of reconstruction in 1943-1945, to assess their labor achievements in the field of food production for the front and rear.

The scientific novelty of the research lies in the fact that the materials presented in it, in the context of the stated goal, complement the national historiography of the period of the Second World War in general, and the historiography of the Ukrainian peasantry of this period in particular.

Conclusions. In 1943-1945, women constituted the majority among the rural population of the republic. They played an important role in ensuring the functioning of the agrarian sphere during its reconstruction in the conditions of the ongoing war and the first half of the post-war period. Women successfully performed the duties of managers of public and state farms and their production structures (farm managers, foremen, farm workers), were the main workforce in collective farms and state farms during complex field work and in the production of livestock products. Thanks to their hard daily work, which was mainly carried out manually with the use of live draft, the size of the replanting acreage and the volume of cultivated grain and technical crops increased annually, the number of livestock increased, and the front and rear, both during the war and after its end, received the necessary food and raw materials. Although there were still serious problems and shortcomings in the work of the agricultural industry, and the volumes of plant and animal products produced were far from real needs, as a result of the large-scale work carried out in 1943-1945 with the active participation of women, the agricultural industry of the republic was revived to a large extent and laid good foundations for the growth of its potential in the future. Along with hard work on collective farm and state farm fields and farms, the majority of women took care of homesteads and livestock, which were the main source of livelihood for rural families.

Therefore, the female potential of the Ukrainian village during the reconstruction period was a significant component of the rural society, and it was women who had to bear the main burden in the matter of revival and ensuring the functioning of the agricultural industry in extreme conditions after the occupation devastation and the ongoing war.

Key words: rural women, agriculture, reconstruction of the agrarian industry, production process, field work, care of livestock, patriotic actions, difficult everyday material and living conditions.

Олександр Перехрест

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Олена Тітіка

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Перехрест О., Тітіка О. Жіночий фактор в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943 – 1945 рр. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 44-52 doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika

ЖІНОЧИЙ ФАКТОР В ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДБУДОВИ ТА ВИРОБНИЧОМУ ПРОЦЕСІ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В 1943 – 1945 РР.

Анотація. *Мета публікації* – визначити місце і роль українських сільських жінок у забезпеченні функціонування сільськогосподарської галузі економіки республіки в умовах відбудови 1943 – 1945 рр., оцінити їх трудову звитягу в справі виробництва продовольства для фронту і тилу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що викладені в ньому матеріали в контексті заявленої мети доповнюють вітчизняну історіографію періоду Другої світової війни загалом, історіографію українського селянства цього періоду зокрема.

Висновки. У 1943 – 1945 рр. жінки складали більшість сільського населення республіки. Вони відіграли важливу роль у забезпеченні функціонування аграрної сфери в період її відбудови в умовах триваючої війни й першого післявоєнного півріччя. Жінки успішно виконували обов'язки керівників громадських і державних господарств та їх виробничих структур (завідувачів ферм, бригадирів, ланкових), були основною робочою силою в колгоспах і радгоспах під час виконання комплексів польових робіт і в процесі виробництва тваринницької продукції. Завдяки їхній тяжкій повсякденній праці, яка переважно здійснювалася вручну із застосуванням живого тягла, щорічно збільшувалися розміри відновлювальних посівних площ та обсяги вирощених зернових і технічних культур, зростало поголів'я худоби, а фронт і тил як у часи війни, так і після її закінчення одержували необхідне продовольство і сировину. Хоча у функціонуванні аграрної галузі ще були серйозні проблеми і недоліки, а обсяги виробленої рослинницької і тваринницької продукції були далекими від реальних потреб, у результаті проведеної в 1943 – 1945 рр. за активної участі жінок масштабної роботи була значною мірою відроджена сільськогосподарська галузь республіки й закладено міцні підвалини для зростання її потенціалу в майбутньому. Поряд із напруженою працею на колгоспних і радгоспних полях і фермах на руках більшості жінок перебував догляд за присадибною ділянкою та домашньою худобою, які були основним джерелом існування для сільських родин.

Отже, жіночий потенціал українського села в період відбудови був вагомим складником сільського соціуму і саме жінкам довелося винести основний тягар у справі відродження та забезпечення функціонування аграрної галузі в екстремальних умовах після окупаційної розрухи та триваючої війни.

Ключові слова : сільські жінки, сільське господарство, відбудова аграрної галузі, виробничий процес, польові роботи, догляд за худобою, патріотичні акції, тяжкі матеріально-побутові умови повсякдення.

Постановка проблеми. У визволених від окупантів районах України відразу ж приступали до ліквідації наслідків нацистського «господарювання», відбудови зруйнованої під час війни аграрної галузі та сільської соціально-побутової сфери. Найважливіший складник цього процесу – відбудова господарства був пов'язаний з надзвичайними труднощами, зумовленими великими масштабами руйнувань, матеріальних та людських втрат. Господарства колгоспів, радгоспів, МТС та селян були вщент зруйновані й пограбовані окупантами. Ситуація ускладнювалася тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення. Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення, адже від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення у містах України, забезпечення продовольством і сировиною промислових центрів країни, а головне – хліб та інше продовольство потрібні були армії, що продовжували воювати. З переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тиловим районом, який міг би оперативно задовольняти потреби фронту у продуктах

харчування. Вирішення цих завдань значною мірою здійснювалося трудовими зусиллями сільських жінок, які були однією з основних частин трудових ресурсів українського села в 1943 – 1945 рр.

З огляду на зазначене, **метою** заявленої публікації є узагальнене визначення місця і ролі українських сільських жінок у вирішенні завдань відбудови аграрної галузі, оцінка здійсненої ними трудової звитяги у справі відродження господарської сфери українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку зі змінами в теоретико-методологічних засадах та розширенням джерельної бази в умовах державної незалежності України вітчизняна історіографія поповнилася низкою сучасних досліджень з історії відбудовних процесів в сільськогосподарській галузі в 1943 – 1945 рр., зокрема вміщених у розділі двохтомного видання «Історія українського селянства»¹ за авторством О. Лисенка та О. Перехреста, монографіях М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)»², О. Перехреста «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)»³, «Українське село в

1 *Історія українського селянства*: нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2006.

2 Коваль М. В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

3 Перехрест О. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)*. Київ, 2010. 150 с

1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище»⁴ та спеціальному підрозділі фундаментальної праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.»⁵. Однак у вказаних працях, як і в численних публікаціях попередніх десятиліть, що містять матеріали з даної проблематики, питання жіночого фактору в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943 – 1945 рр. не одержали належного висвітлення й розглядаються фрагментарно на дотичному рівні.

Виклад основного матеріалу. На час повного визволення території республіки від нацистських загарбників сільське населення складало більшість серед громадян України. Станом на 1 січня 1945 р. на території республіки нараховувалося 27 381,8 тис. осіб, із них 19 815,8 тис. осіб сільських мешканців, або 72,4%. Враховуючи, що серед загальної кількості населення республіки жінки склали 17 546, 5 тис. осіб або 64,1% (при цьому жінки у віці від 14 до 17 років склали 1469, 1 тис. (8,4%), у віці від 18 до 59 років – 8663,1 тис. (49,4), у віці від 60 років і старше – 2409, 3 тис. (13,7%)⁶, можна констатувати, що до початку масової демобілізації чоловічого контингенту із лав Червоної армії, жінки склали більшість і серед сільського населення.

У 1943 – 1945 рр. на руки жінок ліг основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва. У відбудовний період серед керівників та організаторів роботи в аграрній сфері питома вага жінок була високою. Якщо у 1940 р. у складі голів колгоспів вона становила 0,6%, бригадирів – 1,2%, завідувачів тваринницькими фермами – 6, 1%, бухгалтерів і рахівників – 10,7%, то в 1944 р. – відповідно 4,0%, 36,3%, 43,2%, 56,9%, а в 1945 р. – 2,4%, 15,2%,

20,6%, 46,2%⁷. Зменшення кількості жінок у 1945 р. на посадах голів колгоспів, бригадирів і завідувачів тваринницькими фермами було пов'язано з призначенням на ці посади чоловіків, які повернулися з фронту. Водночас жінки, які до війни очолювали абсолютну більшість ланок у рослинницькій та садово-виноградарських підгалузях аграрного виробництва (на початку 1941 р. у польових бригадах 15 східних областей функціонувало 324 198 ланок, що спеціалізувалися на вирощуванні рослинницьких культур), до початку весняних польових робіт у 1944 р. були майже повністю відновлені⁸.

Особливо важливим було виконання жінками обов'язків бригадирів, адже в плані організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів одним із важливих чинників було відновлення їхньої бригадно-ланкової структури, повернення бригадам ролі повноцінної виробничо-господарської одиниці сільськогосподарської артілі та підвищення ролі бригадира як відповідальної особи за виробничу діяльність бригади.

Високою була питома вага жінок й серед технічних кадрів МТС. Так, на кінець 1944 р. в машинно-тракторних станціях нараховувалося 18 863 трактористки, що становило 36% від усіх наявних у них трактористів, і 763 комбайнерки, або 14% всіх комбайнерів⁹. Всього в 1944 р. на полях України працювало 300 жіночих тракторних бригад¹⁰.

У 1943–1944 рр. жінки склали 80% загальної кількості колгоспників¹¹. Питома вага трудоднів, вироблених працездатними колгоспницями, у загальній кількості трудоднів, вироблених усіма працездатними колгоспниками, становила в 1944 р. 77,2%, в 1945 р. – 72,2% проти 39,2% у 1939 р. У 1945 р. середній виробіток трудоднів на одну працездатну колгоспницю по УРСР був вищий, ніж у 1940 р. Так, зокрема, у Миколаївській об-

4 Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.

5 Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / ред. В. А. Смолій та ін. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.

6 Народне господарство Української РСР в 1971 р. Ювілейний статистичний щорічник. Ред. кол. : М. М. Артем'єв, В. Ф. Бурлін, С. Г. Буць та ін. Київ : Статистика, 1972. С. 12, 14, 16; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 7, 7 зв.

7 Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М. : Наука, 1970. С. 404; Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 68.

8 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 297.

9 Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 68; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 309.

10 Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 12. С. 45.

11 Буцько М. О., Лавринович М. І. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. С. 111.

ласті у 1940 р. він становив 215 трудоднів, у 1944 р. – 249, у 1945 р. – 261; у Запорізькій області – відповідно 220, 325, 285; у Станіславській області – відповідно 217, 262, 271; у Ворошиловградській – відповідно 196, 244, 245. Колгоспниці Київської, Кам'янець-Подільської та інших областей теж виробили в 1945 р. значно більше трудоднів, ніж виробляли у довоєнні роки¹². Принагідно зазначимо, що великою була питома вага на сільськогосподарських роботах літніх людей, більшість серед яких склали жінки та підлітки. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії складав 103 дні на рік¹³.

Винятково важливою була роль жінок у проведенні посівної кампанії навесні 1943 р. у визволених від окупантів районах, яка відбувалася у надзвичайно складних умовах. У більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Незважаючи на проведені заходи зі збирання насіння серед населення та закінчення молотби врожаю 1942 р., насінням ярових культур відновлені колгоспи повністю не були забезпечені. Дефіцит насіння у звільненій групі районів становив 40–50% потреби до плану посіву 1941 р., зокрема насіння бобових і трав у колгоспах майже зовсім не було¹⁴. Часом навіть і та невелика кількість відремонтованої техніки простоювала за відсутністю палива та мастил. Загалом навесні 1943 р. сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі – коровах селян, колгоспів та радгоспів¹⁵, погоничами яких переважно були жінки. Часто жінки самі впрягалися в плуги та борони, переносили на своїх плечах тисячі центнерів посівного матеріалу та висіяли його вручну, перекопали тисячі гектарів для посіву городини. Загалом під час весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах України було освоєно, переважно зусиллями сільських трудівниць,

близько 60% орної землі, порівняно з довоєнним рівнем¹⁶.

У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки збір урожаю в 1943 р. здійснював простими механізмами та вручну – жінками, підлітками та літніми людьми. У таких важких умовах сільські трудівники десяти звільнених областей Лівобережної України заготовили 91 млн. пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить те, що всі Українські й Білоруські фронти безперервно і повністю постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель, здійснених у цих областях¹⁷.

У не менш складних умовах здійснювалися відбудовні та господарські роботи в сільському господарстві й у 1944 р. Державна допомога селу цього року збільшилася, однак її обсяги були недостатні для вирішення наявних проблем. Ситуація ускладнювалася надзвичайно високими державними завданнями. Так, передбачений державним планом обсяг весняно-польових робіт становив майже 94% плану 1941 р., а наявного механічного і живого тягла було втричі, а працездатного населення вдвічі менше, ніж до війни. Основною робочою силою залишалися жінки, літні люди й підлітки, а основною тяговою силою – корови колгоспів і колгоспників¹⁸. Як і в 1943 р., під час весняних польових робіт у 1944 р. мали місце застосування ручного перекопування землі, впрягання селян в плуги і борони, перенесення на плечах посівного матеріалу й висівання зерна вручну. Однак, незважаючи на величезні труднощі, селяни справлялися з поставленими завданнями. За значної нестачі техніки та живої тягової сили завдяки використанню корів та надзусиль жінок весняна сівба в 1944 р. загалом була проведена організовано. Зерновими і бобовими культурами було засіяно 15 775 тис. га, або 61, 1%, соняшником 852 тис. га, або 120%, картоплею – 1728 тис. га, або 85, 9%, овочами – 417 тис. га або 87,4%, цукро-

12 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947С. 65.

13 История Украинской ССР : В 10-ти т. Киев : Наукова думка, 1984. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945). Ред. кол. В. И. Клоков (ответ. ред.), П. А. Жилин, В. С. Коваль и др. С. 481.

14 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : Документы и материалы. В 3-х т. – 2-е изд. – Киев: Наук. Думка, 1985. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.). Сост. П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Г. Грищенко и др. С. 339.

15 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 32. Арк. 129.

16 Там само.

17 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 2. Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – 1943 гг.). Авт. кол. : А. А. Вовк, С. 3. Голиков, М. И. Кравчук и др. С. 465.

18 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 314.

вим буряком – 287 тис. га, або 31,6 % довоєнної площі. Загалом рівень відновлення довоєнної посівної площі культур, вирощування яких дозволяло полегшити розв'язання продовольчого питання, досяг 69,2%¹⁹.

Збиральна кампанія 1944 р. знову проводилася в умовах недостатньої кількості комбайнів та іншої збиральної техніки, тягла, пального, реманенту та робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання зернових та інших культур, а отже, й великих втрат, колгоспи і радгоспи значну їх частину, яка нерідко сягала 39 – 50%, а в окремих регіонах більше половини, збирали вручну, переважно зусиллями жінок. На підтвердження цього наведемо лише один приклад із тисяч подібних. Так, колгоспниці сільгоспартілі ім. Петровського Чигиринського району щоденно скошували вручну понад гектар зернових, втричі перевиконуючи норму²⁰.

Про те, якою ціною давався врожай 1944 р. жінкам українського села, узагальнено написано у своїх спогадах відома ланкова, Герой Соціалістичної праці Н. Г. Заглада : «Тракторів не було, коней не вистачало, коровами пахали, лопатами перекопували те, що не могли виорати. По відру носили гній, курячий послід, насіння. Це було для нас важким випробуванням, і ми його витримали – урожай виростили хороший²¹. За наслідками господарювання у важких умовах воєнного часу валовий збір у колгоспах зернових культур становив 121 321 тис. ц, соняшнику – 5893 тис. ц, цукрового буряку – 28 254 тис. ц, картоплі – 39 889 тис. ц. Тогоріч колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна²².

Водночас восени 1944 р. за браком техніки, тягла та робочих рук, не вдалося, незважаючи на масове залучення жінок до виконання осінніх польових робіт, у повному обсязі здійснити посів озимини та оранку на зяб.

У 1945 р., порівняно з попередніми роками, сільськогосподарські роботи здійснювалися в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення. Колгоспи і радгоспи якісніше підготувалися до весняних польо-

вих робіт і провели їх, незважаючи на пізню весну, більш організовано. Плани сівби всіх сільськогосподарських культур були перевиконані, а посівна площа, порівняно з попереднім роком, збільшилася на понад 1,9 млн га, у результаті чого в Україні вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, зокрема посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшнику – 125%, проса – 121%, картоплі та овочево-баштанних культур – 76%²³. Це мало велике позитивне значення для забезпечення харчового раціону населення.

Збір врожаю 1945 р. відбувався в більш стислі терміни, ніж у 1944 р. Цьому значною мірою сприяло повернення до мирної праці перших груп демобілізованих воїнів. Проте несприятливі метеорологічні умови 1945 р. дещо знизили врожайність та валовий збір зернових і технічних культур, порівняно з попереднім роком. Однак і в цих умовах тисячі колгоспів, багато районів і цілі області перевиконали державний план урожайності. Багато передових колгоспів і бригад одержали стопудові врожаї зернових культур, домоглися високих урожаїв технічних культур, зокрема, виростили по 200 ц і більше цукрових буряків з гектара. Ланки відомих буряківниць Ганни Кошової, Олександри Кругляк, Олени Гопкало, Марії Лисенко, Катерини Андрощук і сотні інших ланок зібрали в 1945 р. урожай цукрових буряків по 300–400–500 ц і більше з гектара²⁴.

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна уже під час війни значною мірою поновила своє місце з виробництва найважливіших продовольчих культур. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% до загального їх виробництва в СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі – 18,2% проти 18,4%. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції²⁵.

На жінок лягло й основне навантаження у справі розпочатої відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах роботи з відродження тваринницької галузі, яка внас-

19 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 48 зв., 49, 119.

20 Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев : Вища школа, 1986. С. 224.

21 Там само. С. 229.

22 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.

23 История Украинской ССР : В 10-ти Т. Киев : Наук. думка, 1984. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945). С. 487. Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 54.

24 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 326.

25 Там само.

лідок завданих втрат перебувала в жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво. Була вщент зруйнована його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані та спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, була втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Великі збитки були завдані також тваринництву підсобних господарств сільських мешканців.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати таку потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, у першу чергу рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після окупації у визволених областях тракторів та іншої техніки, а в наступний період їх гострого дефіциту за неспроможності автотракторної промисловості ні в час війни, ні в перші роки після війни дати сільському господарству необхідної кількості тракторів та автомашин, тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів польових робіт.

У відродженні громадського тваринництва першочерговим завданням була відбудова тваринницьких приміщень і хоча б часткового поновлення їхньої механізації. Очолювали ці роботи завідувачки тваринницькими фермами (вони склали в 1943 – 1944 рр. 40 – 50% загальної кількості завідувачів фермами в масштабах усієї України), котрі ціною величезних зусиль вирішували питання забезпечення будівельних і ремонтних робіт матеріалами та спорядженням, а основною робочою силою на цих роботах були жінки-працівниці ферм та долучені селянки. Станом на кінець 1944 р. у колгоспах було відновлено і наново організовано 61 925 тваринницьких ферм усіх видів худоби (72% до довоєнної кількості)²⁶, а наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 ферм усіх видів худоби, з них у колгоспах 69 157 ферм, зокрема ферм великої рогатої худоби 26 344 (99,8%), свиноферм – 21 515 (81,2%),

вівчарських ферм – 21 298 (80,7%). Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм²⁷. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. поголів'я худоби в колгоспах було відновлено в таких розмірах: велика рогата худоба – 2 174,3 тис. голів (65,2% до 1 січня 1941 р.), зокрема корови – 164,7 тис. голів (21,5%), робочі воли – 255,0 тис. голів (46,3%), свині – 637, 1 тис. голів (22,4%) вівці і кози – 891,0 тис. голів (28,5%), коні – 907,5 тис. голів (31,5%). Варто взяти до уваги, що в череді великої рогатої худоби колгоспів доросла продуктивна худоба становила 21,4%, а молодняк – 78,6%, а це створювало непогані перспективи для зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Загальний приріст поголів'я продуктивної худоби за 1945 р. становив: у колгоспах ВРХ – 35%, свиней – 100%, овець і кіз – 59%; у радгоспах – відповідно 69%, 117%, 80%; у господарствах селян – відповідно 9%, 38%, 2%²⁸.

Вище наведені показники були досягнуті значною мірою трудовими зусиллями сільських жінок та дівчат, які майже повністю забезпечували увесь комплекс робіт із комплектації поголів'я громадської худоби, догляду за продуктивними тваринами й молодняком та птицею, здійснення заходів із запобігання захворюваності худоби і птиці інфекційними хворобами та їх локалізації. Одночасно завдяки їм, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняку, зросло й поголів'я худоби в особистому користуванні сільських родин, що дозволяло багатьом з них виживати в тогочасних складних умовах.

Позитивно оцінюючи проведену в 1943 – 1945 рр. роботу з відродження в республіці тваринницької галузі й роль жінок у цій справі, варто звернути увагу на серйозні недоліки в її функціонуванні. Зокрема, забезпечення поширеного відтворення й якісного поліпшення поголів'я та підвищення його продуктивності в тогочасних умовах значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді Наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді передовиків тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені

26 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 52.

27 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 11, 47.

28 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків: Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 62 – 64; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011.. С. 330 – 331.

постійні тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів фермами, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася для догляду за кращими колгоспниками, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Все це призводило до порушень при виконанні робіт із годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я та тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної роботи²⁹. Значна частка вини за такий стан справ лягала на жінок, які виконували обов'язки завідувачів фермами та бригадирів тваринницьких бригад. Зокрема, продуктивність корів унаслідок вказаних недоліків та нестачі кормів, а також використання значної частини їх як живої тяглової сили, була дуже низькою. Так, у 1944 р. надій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л, а в 1945 – 1043 л³⁰, тоді як у 1939 р. – 1361 л³¹. Зазначимо, що як і перед війною, так і в 1944 – 1945 рр. середньорічні надої на одну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР, зокрема в колгоспах РСФСР вони становили: у 1940 р. – 1001 л, у 1944 р. – 877 л, у 1945 р. – 976 л, а в колгоспах СРСР – відповідно 949 л, 771 л і 835 л³².

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9%³³. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока³⁴. У результаті адміністративного тиску керівних владних структур (унаслідок чого на заготівельні пункти значна кількість худоби здавалася невгодною, з низькою забійною вагою) колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано загалом на 101,3%, а загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т³⁵.

Упродовж 1943 – 1945 рр. сільські жінки брали активну участь в організованих компартійно-радянськими органами численних акціях на допомогу фронту та Червоній армії: здавали кошти на будівництво бойової техніки, підписувалися на воєнні позики, шефствували над шпиталями, надсилали подарунки у підшефні фронтові частини та інших.

Трудова звитяга сільських жінок відбувалася в надзвичайно складних матеріально-побутових умовах. За обов'язкову і ненормовану працю на колгоспних і радгоспних полях і фермах сільські трудівниці за трудовими одержували незначну платню. Водночас частина з них сплачувала як індивідуальні, так і з очолюваних ними господарств державні податки та страхові платежі. Обтяжливою для їхніх господарств була існуюча практика обов'язкової здачі визначеної кількості рослинницької й тваринницької продукції за низькими цінами. За таких обставин основним джерелом харчового забезпечення сімей, а також одержання коштів для сплати податків і платежів була присадибна ділянка та наявна в селянських господарствах худоба і птиця, догляд за якими здійснювався надмірними зусиллями жіночими членами господарств. Водночас у значній кількості селянських сімей жінки змушені були самотужки вирішувати проблеми з відновленням житла (у селах, котрі зазнали руйнувань під час окупації й війни, більше половини жител було зруйновано й збереглося лише 46,8 %, унаслідок чого сотні тисяч селянських сімей, а отже декілька мільйонів сільських мешканців залишалися без даху над головою³⁶), власноруч розшукувати та заготовляти необхідні будівельні матеріали й виконувати будівельні роботи. Повсякденне життя сільських жінок обтяжувалося дефіцитом товарів промислової та продовольчої груп, зокрема товарів першої необхідності, одягу та взуття у членів сімей в осінньо-зимову пору року, неможливістю одержувати кваліфіковану, а нерідко й

29 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8880. Арк. 1 – 2.

30 Там само. Арк. 24; Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 1970. С. 436.

31 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків: Держсільгоспвидав УРСР, 1947С. 181.

32 Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 1970.. С. 436.

33 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 19 – 20.

34 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 338.

35 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 20; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 338.

36 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 229.

елементарну медичну допомогу, особливо в умовах масштабного розповсюдження в республіці інфекційних хвороб, які спричиняли виникнення в окремих регіонах епідемій і високу смертність. У тяжких матеріально-побутових умовах повсякдення важливою була соціальна функція жінок – опікування родинами, догляд та виховання дітей, підтримка сиріт і немічних односельців похилого віку, інвалідів та сімей загиблих фронтників, збереження вікових традицій українського селянства.

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що жінки, які в 1943 – 1945 рр. склали більшість серед сільського соціуму республіки, відігравали важливу роль у забезпеченні функціонування аграрної сфери в період її відбудови в умовах триваючої війни першого повоєнного півріччя. Вони успішно виконували обов'язки керівників колгоспів і радгоспів та їх виробничих структур, були основною робочою силою при проведенні польових робіт і виконанні комплексу робіт у тваринництві. Завдяки їхній тяжкій повсякденній праці, яка здійснювалася при відсут-

ності достатньої кількості техніки і живого тягла переважно вручну, щорічно збільшувалися розміри відновлювальних посівних площ та обсяги вирощених зернових і технічних культур, виробництво продовольства і сировини для потреб фронту і тилу. За активної участі сільських жінок у результаті проведеної в 1943 – 1945 рр. в екстремальних умовах після окупаційної розрухи та триваючої війни масштабної роботи була значною мірою відроджена сільськогосподарська галузь республіки й закладено міцні підвалини для зростання її потенціалу в майбутньому. Поряд із напруженою працею на колгоспних і радгоспних полях і фермах жінки в надзвичайно складних матеріально-побутових умовах опікувалися своїми родинами, доглядали за присадибними ділянками та домашньою худобою, які були основним джерелом для існування їхніх родин і сплати податків та страхових платежів, самотужки відновлювали втрачене житло, брали активну участь в акціях на допомогу фронту та Червоній армії й заходах по відродженню сільської соціально-побутової сфери.

References:

1. Arutiunian, IU. (1970). *Sovetskoe krestianstvo v gody Velikoi Otechestvennoi voiny*. [Soviet peasantry during the Great Patriotic War]. Moskva : Nauka. [in Russian].
2. Butsko, M. , Lavrynovych, M. (1968). *Vidrodzhennia kolhospnogo sela*. [Revival of a collective farm village]. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. un-tu. [in Ukrainian].
3. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 1, Inventory 30, File 32; Inventory 23, File 3987 [in Ukrainian].
4. Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine, Fund R-27, Inventory 17, File 8880; File 8882 [in Ukrainian].
5. Galagan, V. (1985). *Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny*. [The feat of arms of women during the Great Patriotic War]. Kyiv : Vysshaya shkola. [in Russian].
6. *Istoriia ukrainskoho selianstva* [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed) V. A. Smolii. Kyiv: Naukova dumka.
7. *Istoriia Ukrainskoi SSR V 10-ti t. Ukrainskaia SSR v Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuz (1941 – 1945)*. [History of the Ukrainian SSR: In 10 volumes. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941 – 1945)], 8 (1984). (Ed). Klovov, V. Kyiv: Naukova dumka, [in Russian].
8. Kanievskiy, O. (1947). *Vidbudova i rozvytok silskoho hospodarstva URSR*. [Reconstruction and development of agriculture of the Ukrainian SSR]. Kyiv : Derzhsilhospvydav URSR. [in Ukrainian].
9. Koval, M. (1975). *Podvyh zhynok Radianskoi Ukrainy u Velykii Vitchyzniani viini (1941 – 1945)*. [Feat of women of Soviet Ukraine in the Great Patriotic War (1941 – 1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, 24 – 26.
10. Koval, M. (1999) *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939-1945 rr.)*. [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939-1945)]. Kyiv: Alternatyvy.
11. *Narodne hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR u 1971*. [The national economy of the Ukrainian SSR in 1971]. (1972). Kyiv: Statystyka. [in Ukrainian].

12. Perehrest, O. (2011). Ukrayins'ke selo v 1941 – 1945: ekonomichne ta sotsial'ne stanovyshche. [Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. [in Ukrainian].

13. Perehrest, O. (2010) Silske hospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyz - nianoi viiny (1941–1945 rr.). [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941–1945)]. Kyiv.

14. Perehrest, O. (2011). Ukrainske selo v 1941–1945 pp.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche. [The Ukrainian village in 1941–1945 pp.: economic and social situation]. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho.

15. Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi otechestvennoi voiny 1941 – 1945 : Dokumenty i materialy. V 3 t. Ukrainskaia SSR v zavershaiushchii period Velikoi Otechestvennoi voiny. [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War. Documents and materials] 2, (1985). (Ed). Denisenko, P. Kyiv: Naukova dumka, [in Russian].

16. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narisy [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical Essays] (2011) (Eds) V. A. Smolii ta in. Kyiv: NVP “Vydavnytstvo “Naukova dumka, NAN Ukrainy”, 2.

17. Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza 1941–1945. [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945], 2, (1975). (Ed). Vovk, A. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 27.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2023